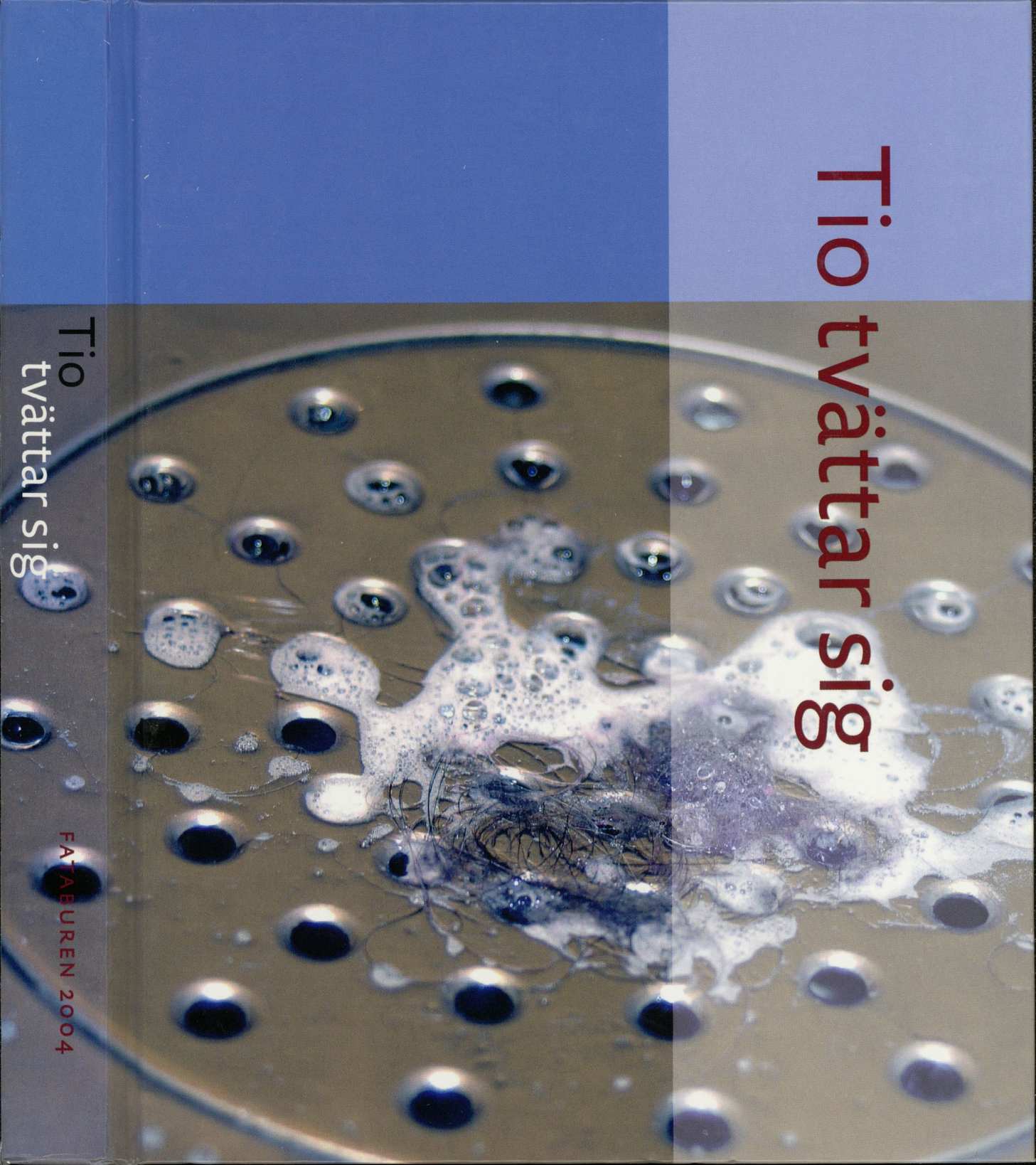

Tio tvättar sig

Tio
tvättar sig

FATAUREN 2004

Tio tvättar sig

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2004

FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok, är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har idag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Från början har årsboken varit en förbindelselänk till stöd- och vänföreningar och idag är den också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna.

Museernas verksamhetsberättelser trycks numera separat och kan rekvireras från respektive museum.

Fataburen 2004
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare
Redaktör Christina Westergren
Bildredaktör Birgit Brånvall
Bildsökning även Tomas Fermelin
Omslag och grafisk form Lena Eklund
Omslagsbilder foto Mats Landin och Lis Granlunds familjealbum
För- och eftersättsblad se bild s. 88
Foto s. 2 Birgit Brånvall
Tryckt hos Fälth & Hässler, Värnamo 2004
ISSN 0348 971 X
ISBN 91 7108 494 0

Fiona i Guinea-Bissau sköljer av sig med vatten ur en balja.
Kan ni se något särskilt i det? Foto Ann Eriksson.

Riktigt rent

Renlighet är en vanlig ingrediens i våra stereotypa bilder av »dom andra«.

»Det ryktas – hon var noga med att markera sin medvetenhet om att det var just rykten – att svenskar inte tvättar sig efter toalettbesök, att de bara torkar sig med papper och sedan tvättar händerna.«

Så skriver Sara Johnsdotter, antropolog från Lund i en artikel i tidskriften *i&m* nr 3/1999. Ryktet om svenskarnas icke-renlighet spreds bland somaliska kvinnor i Malmö under slutet av 1990-talet. Samma somaliska kvinnor omtalades bland högt uppsatta tjänstemän i bostadsbolaget MKB:s organisation: »Dom har fruktansvärt smutsigt!«

Forskaren hade efter denna beskrivning »stora förväntningar på ett för svenska förhållanden mycket exotiskt smutsigt leverne« då hon började besöka somaliska hem. Men ... »när jag har hunnit besöka åtskilliga somaliska hem har jag aldrig sett ett hem som på något sätt varit ostädat eller smutsigt«, konstaterar hon.

De somaliska kvinnorna – och även de svenska i det citerade ryktet – är utsatta för stereotypa förväntningar. Det är mänskligt

NORA WEINTRAUB

är journalist och etnolog och verksam som chefredaktör för tidskriften *i & m*, *Invandrare & Minoriteter*.

att skapa stereotyper – det är en metod vi tar till för att orientera oss i tillvaron och skapa oss en uppfattning om det okända. Men för dem som fångats i stereotyper är det svårt att förändra omvärldens syn. Ty renhet är kulturellt betingad. Det som är rent för en »vanlig svensk« kan vara synnerligen orent – rent av äckligt – för hans zigenste eller arabiske granne. Idéer om renhet uttrycker relationer mellan olika delar av samhället – och på många håll i världen även mellan könen.

Det är egentligen nästan omöjligt att definiera vad smuts är – kanske något som hamnat på fel plats vid fel tillfälle? Däremot finns det otaliga regler, både uttalade påbud och underförstådda traditioner, för det som anses vara orent, inom snart sagt alla kulturer och alla religioner. Det finns påbud om vad man äter och inte äter, hur, var och när man sköter sin hygien, men också bestämmelser om rituell tvagning och renlighet.

Renhetsföreställningar förknippas inte bara med kroppen utan också med själen. Tanken på moralisk renhet – det vill säga frihet från synd – går inom de flesta religioner inte att skilja från fysisk renhet (eller orenhet) och etik. Rituell tvagning i samband med gudstjänster är ett exempel på hur den kroppsliga renheten kopplas till den andliga.

Det är också vanligt att vissa maträtter eller djur beskrivs som orena och därför otjänliga att äta. Tänk på de judiska koscher-reglerna eller de snarlika muslimska halalreglerna för hur mat ska beredas och ätas. Men det finns regler i samband med maten också inom kristendomen, buddismen och hinduismen.

Att hålla sig ren, andligen och kroppsligen, tycks ha varit viktigt i alla tider och i de flesta kulturer. Det är uppenbart att rituell renhet har med bekämpning av sjukdomar att göra, men den omfattar också synen på vad som är rätt och fel, och

hur man ser på den sociala ordningen i ett samhälle. De som överskrider de uttalade eller underförstådda renhetspåbuden stöts vanligen ut från gemenskapen. Det må gälla samhället i stort eller vänskapskretsen. Det indiska kastsamhället bärs fortfarande upp av idéerna om vad som kan anses vara rent eller orent. Utstötningmekanismerna kan till exempel storstadens hemlösa berätta om idag. Men även i det svenska bondesamhället uppfattades exempelvis bödeln som oren. »Ärligt folk« vägrade att äta tillsammans med honom. En lösaktig kvinna eller

Kakelplatta från 1500-talet,
kanske från ett badhus.
Medelhavsmuseet. Foto Ove
Kaneberg 2001.

ogift mor tillskrevs också sådana egenskaper, som på liknande sätt gjorde henne omöjlig att umgås med. Och nu vittnar många aidssjuka, homosexuella, handikappade och andra om samma sociala orenhet.

Redan de gamla grekerna ...

Badritual i form av svettning, frottering, tvagning och avkylning i kallare vatten omtalas enligt Nordisk familjebok redan i *Ayurveda*, skriven på 1000-talet före vår tideräkning. Och i den grekiska mytologin låter Pallas Athena stärka Herakles med bad i varma källor, som framspringer ur jorden. Vid de gamla Asklepiostemplen var baden ett av de förnämsta läkemedlen, och vid de doriska övningsplatserna avslutade man med ett svettbad, vattenbegjutning på glödgade stenar och därpå ett kallt bad.

Badskrapa för fötter.
1800-talsföremål
från Iran eller Turkiet i
Medelhavsmuseet.
Foto Ove Kaneberg
2001.

Det grekiska badet föregicks vanligen av svettningar framkallade av kroppsövningar eller frottering och massage. Själva badet började med en grundlig tvagning och avslutades med avsvalnande översköljningar, skrapning och ingnidning med olja. De romerska baden – som spreds över en stor del av Europa – var en kopia av de grekiska. Man byggde gärna lyxiga badhus – termer – i närheten av mineralrika hälsobrunnar som under romarrikets senare tid snarare användes till nöjen och sinnlig njutning än till renlighet.

Med kristendomens spridning försämrades av allt att döma hygienien i Europa. Redan på 300-talet motarbetade kyrkan de »osedliga varmbaden«. Bara i det egyptiska Alexandria överlevde den romerska badkulturen. Där fann turkarna 4000 badanläggningar när de erövrade staden år 642, skriver Peter Englund i sin essä Om stank och smuts i *Förflutenhetens landskap*.

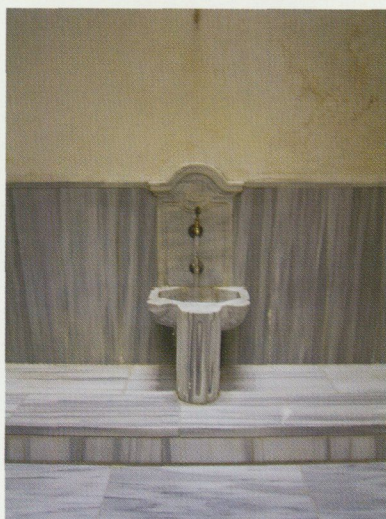
Turkarna vidareutvecklade de romerska baden genom att ersätta den torra hettan med ånga. De turkiska badhusen – hamam – var från början annex till moskéerna dit man gick för att genomgå rituella reningar. Badhusen blev dock snart mötesplatser, på liknande sätt som de varit för romarna.

Det turkiska hamamet – där män och kvinnor badar åtskilda – är högaktuellt i dagens svenska kulturdebatt. Kulturhuset i Stockholm går i bräsch för att undersöka möjligheten att öppna ett offentligt turkiskt badhus även i den svenska huvudstaden. I dag lär det finnas endast ett enda hamam i Sverige – det är privatägt i Arvika.

Turkiska bad har varit förebilder för svenska badhus under olika perioder. Sturebadet i Stockholm med det turkiska badet på bilden byggdes 1885. Idag är turkiska hamam högaktuella i Sverige. Från hamam i Istanbul kommer bilderna av omklädningsrummet och vattenposten. Foto Sturebadet t.v. och Maria Ängquist Klyvare ovan och t.h.

Där det syns

Vattnet misstänktes – inte minst under medeltiden, de stora europeiska pestepidemiernas tid – vara bärare av olika sjukdomar, framför allt pest och syfilis. Därför ansågs det vara farligt om vattnet kom nära kroppen. Man tvättade sig ytterst ogärna och då endast där det syntes – i ansiktet och på händerna.

Under senmedeltiden ansågs det allmänt i Europa att »rik-tiga kristna tvättade sig inte«. I Spanien tycktes badandet tyda på ett kätterskt judiskt eller muslimskt tänkande och redan en misstanke kunde vara tillräcklig för att någon skulle ställas inför inkquisitionen.

I Sverige däremot har man traditionellt tvättat sig – där det syntes – på lögaredagen (lördagen), dagen före söndagens kyrkobesök. Tvättade man sig oftare än en gång i veckan, ansågs det tyda på högfärd.

Å andra sidan, det fanns offentliga badstugor inte minst i storstäderna under så gott som hela medeltiden, där baderskor hjälpte till med tvagningen.

Bastu badade man inte för renhetens skull utan för den hälsosamma svettningen, kroppens självrening. Under 1700-talet slutade den svenska landsbygdsbefolkningen att bada bastu – ungefär samtidigt som alla offentliga badstugor i landet stängdes, då de misstänktes sprida syfilis. Vanan att bada bastu överlevde endast i de svenska finnbygderna under 1800-talet. Det är från denna tid vi har historierna om julbadet »som togs vare sig det behövdes eller inte«. Julbadet tog man i en balja av trä, husfadern först, sedan drängarna, pigorna och barnen och sist husmodern.

»Vi tvättar ju hela tiden« säger en romsk kvinna av idag. Romers tvättande har också dokumenterats tidigare, har bilden av romer med speciella renlighetsregler blivit en stereotyp? Här ses tvätt hos zigenare i kvarteret vid Tantogatan 26 i Stockholm. Foto Carl-Herman Tillhagen. Nordiska museets arkiv.

Engelska zigenare i bostadsvagnar 1937. Foto i Nordiska museets arkiv.

Vattnets återkomst

Vattnet och inte minst badandet började bli modernt igen under 1700-talet, då läkare (och kvacksalvare) formligen predikade alla möjliga kurer och vattenterapier för den europeiska medel- och överklassen. Man återupptäckte de mineralrika källorna i Centraleuropa och borgerskapet umgicks på kurorter, där de »drack brunn«, badade ömsom i kallt ömsom i varmt vatten eller tog gytjebad. Den lilla staden Spa i nuvarande Belgien, välkänd redan på 1700-talet för sina mineralrika källor och gytjebad, lånar idag ut sitt namn till den moderna formen av avslappnande kurer och mer eller mindre »blöta« terapier som dagens stressade storstadsmänniskor gärna bjuder sig själva på.

Vid 1800-talets slut hade det europeiska borgerskapet blivit närmast besatt av hygien och renlighet. Kampen mot lort och dålig luft drevs på bred front under denna tid. Smuts, som århundradet innan ingen hade bekymrat sig det minsta om, blev nu ett klassmärke. Att vara ren blev en moralisk skyldighet och ett tecken på bildning.

Moderniteter som badrum och vattenklosett kom relativt sent till Sverige. Inte förrän en bit in på 1900-talet började man bygga våningar och lägenheter med badrum. Folk var inte heller särskilt intresserade utan närmast misstänksamma mot sådana påhitt. Stockholmsutställningens visningslägenheter 1930, alla med bad eller dusch, sågs närmast som ett påhitt av skrivbordsintellektuella.

När Lubbe Nordström skrev boken *Lort-Sverige* 1938, var smuts och brist på hygien ett fattigmansproblem. Hans rapport väckte Sverige och en hygienisk mobilisering genomfördes där bland andra skollärare, distriktssköterskor och hälsovårdsinspektörer spred budskapet om vikten av renlighet. »Bad åt alla!

– bad varje vecka åt varje svensk« var parollen, så som Svenska föreningen för folkbad formulerade det.

Lyckad mobilisering

Nog har mobiliseringen lyckats! Tonåringarna kan verkligen stå i timmar i duschen. Och det luktar som i ett bättre parfymeri efter att de har lämnat badrummet. Aftonbladet kände sig häromåret kallat att publicera artiklar på temat »tvätta dig inte för ofta«, säger min väninna som är född i Egypten. Vi är några yrkeskvinnor i våra bästa år som sitter och skrockar om renlighet en sen vinterkväll.

Vad som är rent – och verkligen rent – kan man diskutera länge, visar det sig. En annan väninna berättar skrattande om sin marockanske svärfar. De skulle modernisera huset och installera vattenklosett, men den gamle opponerade sig högljutt. »Inte kan jag sätta mig efter någon annan, det är äckligt« sade han och insisterade på att få behålla den traditionella varianten med »hål i marken«. »Där finns en kanna vatten och man kan tvätta av sig« argumenterade han.

– Och visst, så kan man också se det, medger min väninna. Men vi européer tycker vanligen att sådana »hål i marken« är osmakliga och höjden av orenhet.

Och vi är rörande överens om att badkultur i all ära – min väninna är djupt engagerad i det stockholmska hamam-projektet – men kroppen måste inte bara tvagas, den måste också skylas. Och då behövs det rena kläder.

– Hur tvättar ni, frågar jag litet trevande.

– Jämt och ständigt. Man ska ju vara hel och ren inunder så

En symbol för modernitet och renlighet eller något äckligt och oanvändbart? En nystädad svensk toalett kan uppfattas på olika sätt. Foto Karl Erik Granath. Nordiska museets arkiv.

Ur dokumentären
»Om tvätt och män-
niskor. Världen i en
tvättstuga«. En film
av Ylva Hemstad från
jättetvättstugan i
Rinkeby 2000.

att man slipper skämmas, har min mamma alltid sagt, säger min svenska väninna.

– Kvinnokläder för sig, manskläder för sig, säger hon med den egyptiska bakgrunden som en självklarhet. Det blir ett antal maskiner per vecka.

– Hur hinner du!

– Jag vet att det är opraktiskt, men det kan inte hjälpas, jag kan bara inte blanda. Som tur är är vi två män och två kvinnor i familjen, tillägger denna yrkeskvinna och förtroendevalda, som arbetar i snitt 50 timmar i veckan. Hon tar alltid med sig eget örngott på sina otaliga resor för att vara säker på att hon har »rent« närmast ansiktet. Annars kan hon inte somna.

Hon får medhåll av lärarinnan bland oss, född i Syrien.

– Det går av bara farten, man tänker inte ens på det. Man såg ju hur mamma gjorde – och för traditionen vidare. Men jag undrar hur mina döttrar, som bägge är födda i Sverige och gifta med var sin »viking«, gör.

– Och så får man inte blanda underkläder med sådana plagg som inte kommer i direktkontakt med kroppen. Man tvättar strumpor och underbyxor separat, handdukar för ansiktet separat, handdukar för underkroppen för sig, naturligtvis utan att blanda kvinnornas med männens, tillägger en annan väninna som till vardags arbetar på socialbyrån.

– Inte undra på att vi romer så ofta har konflikter i tvättstugan, skrattar hon, vi tvättar ju hela tiden. Allt ska separeras, att göra annorlunda låter sig inte göra, då blir alla i familjen betraktade som orena och omöjliga att umgås med.

– Jag tvättade aldrig spädbarnskläder med vuxenkläderna, skjuter jag in. Och så tvättar jag borddukar separat – alltså inte tillsammans med exempelvis sängkläder eller näsdukar.

– Fast jag fuskar, inflikar min polskfödde man, som vågar sig in i diskussionen. Emanciperade som vi är, hemma hos oss är det han som alltmer har tagit över ansvaret för veckotvätten.

– Jag har aldrig förstått varför borddukar inte får dela nitogradigt tvättvatten med lakanen. Att dela tvätten i mörk och ljus, och efter tvättemperaturen, ja det är rationellt, men annars?

– Allt *tvättas* ju, säger han uppriktigt förvånat. Så mycket kvinnokraft som går åt för att följa uråldriga men idag onödiga traditioner, tillägger han och lämnar oss.

Visst är det uråldriga renlighetstraditioner som det handlar om, erkänner vi motvilligt. Men dessa traditioner föddes i tider då det inte fanns några effektiva maskiner – det må gälla tvättmaskin, diskmaskin eller kylskåp. Traditioner som, det medges, försvårar och komplicerar det dagliga livet år 2004. Men traditioner som i urminnes tider har gått i arv från mor till dotter. Traditioner som snabbt försvinner när killarna i jämställdhetens namn deltar i hushållsarbetet, eftersom de sätter en ära i att »rationalisera hemarbetet«.

Frågan är bara, när fysisk renhet så ofta kopplas till moralisk renhet bland annat i form av ett rent samvete, hur långt kan renlighetstraditionerna förändras innan vi ser oss själva som orena. För det handlar till stor del om identitet – också.